

RECENZÍÓ

FÓNAI MIHÁLY: JOGHALLGATÓK – HONNAN JÖNNEK ÉS HOVÁ TARTANAK? (DEBRECEN: DE ÁJK – DELA KIADÓ 2014) 145.

Ebben a szokatlan recenzióban egy könyvről egy recenzens két recenziót is közöl. Az egyik a normális, bár a jogi szakmában egyes pontjain így is szokatlanul kritikus recenzió. Az olvasónak ezt ajánlom. A második valójában csak felhasználja a művet, hogy néhány, a jogszociológia sajátos hazai helyzetével kapcsolatos gondolatot fogalmazzon meg. A recenzens ez utóbbiért a szerző elnézését kéri, de mit csináljunk, ha neki is vannak gondolatai.

Fónai Mihály oldalszámában „kis-”, ám a tárgyalt területet tekintve nagymonográfiája azt adja, amit címében ígér: bemutatja mindazt, amit tudhatunk arról, hogy a joghallgatók honnan jönnek, avagy hangzatosabban: milyen körből rekrutálódnak és hová mennek, milyen pályákon, milyen okok miatt helyezkednek el. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a jogi egyetem input és output oldalának átfogó társadalomtudományi képét adja.

A könyv a jogász olvasók számára kitűnően összefoglalja mindazt, amit erről a kétségkívül lényeges, a szakma jövőjét tekintve kulcskérdésről ma tudni lehet. Áttekinti a joghallgatók demográfiai összetételét, a családi-társadalmi háttérüket, azt, hogy milyen tényezők játszottak szerepet éppen a jogi karok választásában, beleértve külső (a szülők, a barátok stb. szerepe) és belső tényezőket (értékválasztások, remélt előnyök, presztízsszempontok stb.). Legalább ilyen széleskörűen tárgyalja az egyetem befejezése utáni pályaválasztás tényezőit: az egyéni-tudati elemeket, amelyek itt azonban már élesen ütköznek a társadalmi valóság szabta keretekkel. Noha jogászokat említettem, a könyv a jogászok mellett az – ekkor még a jogi karokon oktatót – igazgatásszervező hallgatókra vonatkozóan is nyújtja ugyanezen információkat, kihasználva egyben az összevetés lehetőségét is.

A szerző az állításait adatokkal támasztja alá. A százhuszonnégy oldalas szövegben negyvenegy táblázat található és emellett mellékletbe is kerültek táblázatok. Ez azonban a jogász olvasót sem kell, hogy elrettentse, mert a táblázatok minden esetben könnyen értelmezhetőek, a szöveges elemzést támasztják alá, avagy alapozzák meg. Bonyolultabb statisztikai módszereket a szerző egyáltalán nem használ. Éppen emiatt (tény- és adatszerűség), ám ugyanakkor könnyű értelmezhetősége miatt lehet bátran ajánlani a szakmát művelő és ugyanakkor az iránt érdeklődő olvasóknak.

A könyv hét fejezetre tagolódik. Az első fejezet egyfajta elméleti bevezetést kíván adni. Ebben a részben több fontos, az elemzésekben meghatározó szerepet játszó fogalmat (professzió, hivatásrend) jár körül, definiál a szerző. Felvethető ugyanakkor, hogy számos más lényeges fogalom csak utalásszerűen vagy még így sem kerül kibontásra. Ilyen például a rétegződés és az inter- és intragenerációs mobilitás (kinek a gyermekei mennek a jogi karokra). Az egyes témák elemzése előtt is felbukkannak, talán éppen ezért, további elméleti áttekintések (például 52. o.).

Ugyanakkor itt és másutt is hiányzik a nemzetközi szakirodalom bemutatása. Az idegen nyelvű hivatkozások viszonylag ritkák, általában több évtizeddel korábbi munkákra utalnak és a legtöbb esetben funkciótlanok is, abban az értelemben, hogy egy hosszabb hivatkozással egyik elemként jelennek meg (egyetlen kivétel: 17. o.). A külföldi irodalom hanyagolását indokolhatja a szerző azzal, hogy a magyar tájat magyar ecsettel lehet legjobban megfesteni. Mindennek ellenére, ha marad az olvasóban valamilyen tartalmi hiányérzet, az épp a nemzetközi összehasonlítás hiánya: hogy van ez máshol, más nagy jogrendszerekben vagy hasonló jogrendszerekben, akár a környező országokban? Az összehasonlításnak ez a területi vetülete (a nagyon erős, színvonalas történeti mellett) kétségkívül hiányzik.

A második, viszonylag hosszú fejezet a hazai jogászkutatásokat tekinti át, lenyűgöző tájékozottsággal. A szerző legalább két tucat releváns, többnyire adatszerű, illetve empirikus kutatást említ, s ezek közül tucatnyit be is mutat. Ugyanakkor jó arányérzékkel súlyoz, a jelentősebb munkáknak nagyobb teret szentelve. Így különösen részletesen mutatja be Angelusz és munkatársai 1977-ben publikált kutatási beszámolóját egy 1133 fős jogászi mintán végzett kutatásról. Hasonlóképpen, megérdemelten nagyobb teret kap Utasi Ágnes 1998-as, ügyvédek körében végzett kutatása. Ezeket túl azonban a szerző számos kisebb, ám egy-egy rész kérdésben kétségkívül releváns kutatást is bemutat, több olyat is, amelyről a recenzens nem is hallott.¹ Ezeknek a vizsgálatoknak a bemutatása nem öncélú. A szerző azt ígéri, és ezt be is tartja, hogy a vizsgálatok eredményei a későbbi kutatásokhoz történeti összehasonlítási alapként szolgálnak. Valóban, saját kutatási eredményeinek ismertetése során ezekre az adatokra rendszeresen visszautal, amivel komolyan elmélyítési elemzéseit, újabb értelmezési réteget adva azokhoz.

A harmadik fejezet rendkívül röviden, és ezért némileg nehezen követhetően bemutatja azokat a – jobbára saját – adatfelvételeket, amelyeket a szerző a könyv második, hosszabb felében részletesen elemezni fog.

Ennek megfelelően a negyedik fejezet a „rekrutáció” címszó alatt a hallgatók társadalmi (statisztikai) háttérével foglalkozik (honnan, milyen családokból jönnek a hallgatók: lakhely, társadalmi státus stb.). Az ötödik fejezet jóval specifikusabb, ám a jogi egyetemek túlélése szempontjából különösen lényeges kérdéseket tárgyal: hogyan, miért éppen az adott egyetemet és szakot választják a hallgatók? Mi befolyásolja választásukat, honnan informálódnak? Logikailag ide kapcsolódik, mégis némileg idegen testnek, ám kifejezetten érdekes témának tűnik az egyes – közöt-

¹ Ugyanakkor talán két további munkával ki lehetne még egészíteni a bemutatást. KELEMEN Lászlónak a szövegben bemutatott könyve mellett, később újabb adatokkal megjelent munkája, *Joghallgatók a jogról* (Pécs: Dialóg Campus 2013) összeveti a vizsgálat során elsősök és negyedévesek adatait, miközben a negyedévesekről rendelkezésre állnak korábban elsősként adott válaszaik is. Mindez alkalmas a joghallgatók attitűdjeinek és a jogászképzés erre gyakorolt hatásának elemzésére is. Éppen ennek vizsgálata a célja az ELTE munkaközösségnek az előítéleteket tekintve. (FLECK Zoltán – KRÉMER Ferenc – NAVRATIL Szonja – USZKIEWICZ Erik (szerk.): *Technika vagy érték a jogállam? A jogállami értékek átadása és az előítéletek csökkentése a jogászok és rendőrtisztek képzésében* (Budapest: L'Harmattan 2012). Igaz ugyanakkor, hogy ezek a vizsgálatok elsősorban a joghallgatók attitűdjeit vizsgálták és ezért az input (miért kerülnek be) és az output (miért és hová kerülnek ki az egyetemről) vizsgálatában talán kevésbé relevánsak.

tük a jogi – diplomák, illetve szakmák presztízst vizsgáló hatodik fejezet. A hetedik fejezet az outputtal foglalkozik: milyen szempontok és tényezők fontosak az első munkahely kiválasztásában; milyen az egyes szóba jöhető szakmák presztízse a hallgatók körében, mennyire törekszenek e pozíciók felé, és végül hol kötnek ki? Különösen érdekes az ezzel kapcsolatos többszörös diszkrepancia, és azok a pszichés folyamatok, amelyek az adatok mögött sejthetők, de az az elegancia és korrektség is, ahogyan ezeket a szerző kezeli. Bemutatja, hogy bár a bírói és ügyészi pálya elismertsége magas, a hallgatók nagy része mégsem törekszik ezek felé, talán mert a maga számára zártnak találja. Ugyanakkor a közigazgatási állások, amelyek a „hivatásrendi jogi professzióknál” jóval alacsonyabba értékeltek, a végzett jogászok közel felének jelentik a munkahelyet. (Ehhez képest az igazgatásszervezők alig valamivel magasabb, 70%-os aránya a közigazgatásban elgondolkodtató.) A bíróságok, ügyészségek együttesen is alig 3%-nak nyújtanak elhelyezkedési lehetőséget, így a hivatásrendi pozíciók közül egyedül az ügyvédi irodák említésre méltók, a maguk közel egynegyed (23%) arányával.

Összegezve, Fónai munkája azt adja, amit ígér, sőt többet is: bemutatja a jogász pálya kezdetét, a pályaválasztást, majd az állásválasztást és mindazon körülményeket, amelyek ezt itt, ma befolyásolják. Teszi mindezt érthetően, állításait a számokkal illusztrálva, ám nem elveszve a számok érthetetlen világában, a jogász olvasó számára is könnyen érthető módon, ugyanakkor kifejezetten érdekesen. Mindeközben sokat mond arról is, hogy milyen ez a pálya, miként látják azt belülről, kívülről és a kettő között álló joghallgatók.

Ezért ajánlom bátran e könyvet a lap minden olvasójának.

Sajátos terület a jogszociológia. A jogtudomány és társadalomtudomány határán fekszik, márpedig e két tudományterület szemlélete, gondolkodásmódja és munkamódszere (módszertana) alapvetően eltérő. A klasszikus értelemben vett, a jogi szövegek elemzésével foglalkozó jogtudomány alapvetően tér el a szociológia, általában a társadalomtudományok gondolkodásmódjától és módszereitől. Ezeket az eltéréseket másutt² már áttekintettük.

A végeredmény, a tanulmányok megformáltsága tekintetében ragadható meg leginkább az eltérés. A – hazai – jogtudományi munkákban elfogadottnak tűnik, hogy a szerző elkalandozik (például egy „ennek kapcsán elkerülhetetlenül szólnunk kell” átkötéssel), illetve beszél egy meglehetősen széles, jobbára lehatárolatlan témáról, avagy annak valamilyen, jobbára tisztázatlan módon kiválasztott „egyes kérdéseiről”, „különös tekintettel”, „a [...] tükrében”, avagy megosztja velünk gondolatait: „gondolatok [...] az új [...] szabályozás kapcsán”. Eközben jobbára a szerző és nem a téma határozza meg a dolgozat tartalmát, és gyakorta szétválasztatlanul keverednek a deskriptív és normatív megállapítások (*de lege lata/ferenda*), anélkül, hogy utóbbi értékalapját (milyen általános célt szolgálnak a javaslatok) és realitását a szerző jelezné, vagy akár csak érzékelhetően számba venné.

² FLECK Zoltán – GAJDUSCHEK György: „Empirikus kutatás a jogban” in JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya: Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal* (Budapest: HVG-ORAC 2015) 101–131.

Ez a fajta tanulmány a társadalomtudományokban – eltekintve néhány posztmodern munkától – kevésbé elfogadott. Általános elvárás, s jómagam ezt a jogi dolgozatokkal szemben sem érezném alaptalan elvárásnak, hogy egy dolgozat kapcsán világos és rövid választ lehessen adni arra a felvetésre, hogy a dolgozat milyen kérdést, hogyan kíván megválaszolni. (A kérdés megválaszolása lehetőleg vigye előre az általános tudományos gondolkodást is.)

A másik rendkívül fontos eltérés a módszertan szerepe. Ma már a modern társadalomtudományok is számos módszertant alkalmaznak, a közismertebb kérdőíves, statisztikai adatelemzős módszerek mellett kvalitatív technikákat, amelyek talán kevésbé sztenderdizáltak, mint elődeik, de a módszer egyértelmű meghatározása és pontos, részletes bemutatása minden empirikus dolgozattal szemben határozott elvárás. A jogtudományban ilyen elvárás nincs, és a legtöbb, egyébként elismerten kitűnő jogtudós sem tudná megmondani, hogy egy-egy tanulmányában milyen módszert követ. Ha úgy tetszik, a jogtudományt egyfajta módszertani reflektálatlanság jellemzi, ami – hangsúlyozom – nem feltétlenül hátrány, inkább sajátos jellemző.³

A tipikus társadalomtudományi dolgozat, ennek megfelelően, egy megválaszolható kérdés felvetésével kezdődik, majd a szerző bemutatja a témában megszületett irodalmat, eközben leszűkíti, tovább pontosítja a kérdését, amíg végül egy nagyon specifikus kutatási kérdéshez, nagyon gyakran egy hipotézishez jut el, amelyet azután tesztl. Ehhez meghatározza azt a módszert, amellyel a kérdés megválaszolható, beleértve az adatgyűjtés és feldolgozás módszerét. Végül az adatok elemzésével jut el a kérdés megválaszolásáig. Több esetben kifogásolható ez a túlzottan merev megközelítés, olykor a valóság feltárása teljesen elsikkad. Ám az előnyök is kétségtelenül: a szöveg hozzákapcsolja a dolgozatot a meglévő ismeretanyaghoz, egyértelművé teszi, hogy milyen építőkövet kíván a meglévő építményhez hozzátenni. A módszer meghatározása egyértelmű, vitatható, tesztelhető, így ugyanez áll az eredményekre is.⁴

Fónai dolgozata nyilván – s talán szerencsére – nem ezt a logikát követi. Nem egyetlen kérdést ragad ki (például a nők aránya és annak változása az egyes jogi professziók körében; a társadalmi státusz újratermelése, avagy az intragenerációs mobilitás jellemzői a joghallgatók esetében stb.). Ehelyett munkamódszere az, hogy igyekszik áttekinteni mindazt, ami a joghallgatókkal kapcsolatban érdekes (releváns) lehet és tudható is róluk. Épp ez teszi a jogász közösség számára valóban érdekessé.

³ Erről meghatározó jelentőségű gondolatokat közöl SAJÓ András: *Kritikai értekezés a jogtudományról* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1983).

⁴ A társadalomkutatási megközelítésről, a kutatás, majd a publikáció logikájáról, valamint a különféle módszerekről magyar nyelven manapság legáltalánosabban használt munka EARL BABBIE: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* (Budapest: Balassi 2008). Babbienek ez a munkája – amely tucatnyi, tipikusan átdolgozott kiadást megért – kitűnő, ugyanakkor a laikusok számára is követhető áttekintést ad azokról a módszerekről, amelyeket itt megemlítek, sőt ezeknél jóval összetettebbekről is. Már a hetvenes évektől megjelentek a társadalomtudományi módszertan oktatását szolgáló magyar nyelvű egyetemi jegyzetek. Az első széles körben hozzáférhető, sokáig használt munka CSEH-SZOMBATHY László: *A szociológiai felvétel módszerei* (Budapest: KJK 1968).

Ám ezzel a téma-, s az elkerülhetetlenül velejáró módszerválasztással nehezen védhetővé teszi a szöveget társadalomtudományi szempontból. Utaltam már arra, hogy az elméleti rész meglehetősen hézagos. Ennek meghatározó oka az, hogy a széles témaválasztás egyszerűen lehetetlenné teszi a releváns elméleti irodalom áttekintését. Ennek híján azonban számos esetben felvethető, hogy pontosan mit is ért a szerző egyes fogalmakon, azokat mennyire a szakirodalomnak megfelelő módon használja, stb. Mindamellett védhető lehet ez a széles körű, de kevésbé mély megközelítés. Ez esetben azonban a rendkívül hézagos elméleti első fejezet inkább elhagyandó lenne. Egy társadalomtudományi szemléletű dolgozat, ez esetben feltáró, exploratív jellegű kutatásról beszélne, s éppen ezért nem kísérelne meg a szöveg elejére egy ún. elméleti részt ragasztani.

A társadalomtudományi dolgozat az adatfelvétel rendkívül precíz leírását követeli meg, mert abból a követelményből indul ki (a kísérletek egzakt logikáját követve), hogy az adatfelvételt ugyanolyan módon meg lehessen ismételni. Ez a könyvben bemutatott adatfelvételek talán egyikének esetében sem áll fenn. Így például a 44. oldalon megjelenő kutatás kapcsán annyit tudunk meg, hogy kilencvenöt szegedi hallgatót kérdeztek meg, míg a 40. oldalon a jogászokkal kapcsolatos sztereotípiák elemzése egy hatvanöt fős adatfelvétellel alapoz, ahol egyáltalán nem tudjuk meg, hogy kik és hogyan kerültek az egyébként is rendkívül kis mintába. A 42. oldalon kezdődő két oldalas (tehát viszonylag hosszabb) elemzés egy olyan kutatáson alapul, amelyről az tudható meg, hogy „az első és negyedéves hallgatók közül 153 főt, az érintett évfolyamok egyharmadát kérdezték meg”. (Némileg zavaró itt az is, hogy ezután az első, másod-, harmad- és negyedévesekre vonatkozó adatokat is kapunk.) A kutatás egyik legfontosabb adatfelvétele, amely számos releváns történeti összevetést megalapoz (Angelusz 1977) esetében sem történik meg a minta bemutatása, noha ez lehet talán az egyetlen valóban reprezentatív minta. A szociológiában általános állításokat csak ún. véletlen, reprezentatív mintára nézve lehet tenni. (Az elemszámot tekintve az abszolút nagyság és nem az arány a lényeg.) Ezekben az esetekben nem tudható, de sejthető, hogy a mintavétel nem reprezentatív. Ahol pedig a mintavétel bemutatásra kerül (Utasi adatfelvétele, valamint a 38. oldalon a – nem-reprezentatív – hólabdamódszer említése), ott világos, hogy nem reprezentatív mintáról van szó, miközben a szerző úgy kezeli, legalábbis Utasi adatfelvételét egyértelműen, mint megbízható, reprezentatív mintát, annak nagy elemszáma miatt (lásd 38. o.). Pedig szakmai közhely, hogy a kérdőívet vissza nem küldők jó eséllyel sajátos csoportot képviselnek, amelyek így kimaradnak a mintából. (Például elfoglalt ügyvédek, akiknek nincs idejük a kérdőívet kitölteni, a kutatásokkal szemben ellenségesek, stb.) Természetesen a kutató abból főz, ami van, de egy szociológiai munkában alapvető elvárás (lenne) a módszertani korlátok jelzése.

Nem reflektál a szerző a kérdőíves kutatások elkerülhetetlen torzításaira sem. Pedig legalábbis szembeszökő például a 111. és a 117. oldalon közölt adatok gyökeres eltérése. Előbbi esetében a válaszadók több mint fele állította – nehezen hihető módon, már csak a potenciális állások jellege miatt is –, hogy pályázat útján került jelenlegi munkahelyére, míg a később ismertetett kutatásban ez az arány 15% volt,

miközben a legmeghatározóbbnak a személyes kapcsolatok tűntek.⁵ De az is elgondolkodtató, hogy az első munkahely választásának okait firtató nyitott kérdésre adott válaszok között a „fizetés/magas fizetés” reménye egyáltalán nem jelenik meg (110. o.), noha máshonnan tudjuk (92. o.), hogy a joghallgatók a jogászok anyagi megbecsültségét (is) viszonylag jónak értékelik. Bár az is igaz, hogy elhelyezkedve fizetésükkel inkább elégedetlenek (116. o.). Számos ilyen egymással összefüggő, ám egymásnak ellentmondó adat is megjelenik az anyagban, amelyek egy részére reflektál, néhányat elemez is a szerző, ám ezek többsége reflektálatlanul marad.

Az egyszerű megoszlások bemutatásán túl a szerző nem használja a legalapvetőbb statisztikai módszereket sem. Tartózkodik már az átlagértékek (1-5 fokozatú skálán mért adatok) táblázatos bemutatásától is. Két tényező közötti összefüggést legegyszerűbben prezentáló keresztábrákat sem mutat be. A szórás, ne adj’ isten szignifikancia szó tőszárára nem veszi. Bonyolultabb, ún. többváltozós elemzéseket egyáltalán nem használ. Ez egyes pontokon csak az áttekintést nehezíti, amikor például a nők és férfiak jellemzőiben meglévő eltéréseket szövegesen elemzi, noha táblázatos formában egyszerűbb lenne.⁶ Ezzel a szerző számos elemzési lehetőséget kizár, amivel kizárja bizonyos kérdések megválaszolásának, sőt e kérdések felvetésének lehetőségét is.

Ennél talán lényegesebb, hogy egyes adatok elemi értelmezése is nehézségbe ütközik. A legszembetűnőbb ez talán a 116. oldalon, ahol a szerző állítása szerint: „a kezdő fizetéssel való elégedettség mértéke (egy ötfokozatú skálán a fizetéssel való elégedettség mértéke a kari után-követés során 3,12 volt, ami igen alacsonynak mondható).” Mivel nem tudjuk, hogy más tényezőket hogyan értékelték (s hogy mik voltak ezek), így a 3-as elméleti átlagérték feletti adat nem tűnik nagyon alacsonynak.⁷ Tömegével szerepelnek olyan állítások, amelyek szerint egyes csoportok (nők-férfiak, nappali-levelező, jogász-igazgatásszervező) alapvetően hasonló vagy eltérő jellegzetességeket mutatnak, s ezeket – mondja a szerző – az adatokból jól láthatjuk. Az ilyen kijelentéseket a szociológiában tesztelni szokták. Számos módszer kínálkozik erre, a kérdés sajátosságaitól függően, amelyek azután számszerűen jelzik, hogy az adott összefüggés valóban jelen van-e, milyen erősnek tekinthető, illetve mennyire lehetünk bizonyosak azok jelenlétében. Ezek az egyszerű módszerek (például a hetvenes évek óta nálunk is széles körben alkalmazott khi-négyzet-próba, vagy a T-teszt, a táblázatkezelők sztenderd szolgáltatásaként alkalmazott

⁵ Lehetséges, hogy ennek oka, hogy utóbbi valamennyi diplomatípusra, míg előbbi csak a jogi, igazgatásszervezői diplomákra vonatkozik, ám ezt az adott szövegrészek és a 3. fejezet újbóli átolvasása után sem tudtam dekódolni.

⁶ Mindezek alól kivételt az Angelusz 1977-es kutatását bemutató rész jelent; alighanem mert Angelusz ebben a kutatásában már bonyolultabb módszereket alkalmazott.

⁷ Ezen nem változtat az „összértékelés” 3,71-es adata. Arról már nem is beszélve, hogy – más kutatásokból is tudható – a fizetéssel való elégedetlenség minden szakmában jellemző, így az azokhoz való viszonyítás is lényeges lenne. Ha ilyen adatokat nem is keres a szerző, legalább e tényre utalni lehetett volna.

korreláció-számítás) elfogadhatóvá tehetik az egyébként – legalábbis a társadalomkutató szemszögéből – a levegőben lógó állításokat.⁸

Ebben a recenzióban komoly – társadalomtudományi – szakmai kritikával illetem Fónai Mihály könyvét. Olyan kutatóként tettem ezt, akinek tanulmányait rendszeresen szedik ízekre (és döngölik agyagba) azokon a vitákon, ahol a Szociológiai vagy a Politikatudományi Intézet kutatói is részt vesznek. Olyan kutatóként ugyanakkor, aki rendszeresen szembesül azzal, hogy ha szórást, szignifikanciát emleget jogászoknak, akkor jobb esetben érdektelenséget, rosszabb esetben undort vált ki.

Valójában tehát ez a – kettős – recenzió azt a feszültséget, a hazai jogszociológiát jellemző, megoldhatatlannak tűnő ellentmondást kívánta bemutatni, hogy a szakmai elvárásoknak való megfelelés, a – másik – szakmai közvéleményhez való eljutást teszi lényegében lehetetlenné, és fordítva.

Ebben a szemléletben Fónai logikusan és bölcsen választott, amikor az utóbbit választotta.

*Gajduschek György**

HORKAY HÖRCHER FERENC: A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYOK HASZNÁRÓL/
OF THE USEFULNESS OF THE HUMANITIES (BUDAPEST: L'HARMATTAN
2014) 212.

Jogtudomány és bölcsészettudományok kapcsolatáról szóló áttekintő kötetük bevezető tanulmányát a szerkesztők (Austin Sarat, Matthew Anderson és Cathrine O. Frank) egy késő tizenkilencedik századi írásból vett mottóval kezdik. Szerzőjének, Ernest W. Huffcuttnak véleménye szerint „túl gyakran megfélemezünk arról a tényről, hogy a jog valamely ponton minden elgondolható emberi érdekekkel érintkezik, s a tanulmányozására éppen az jellemző – talán minden más területnél inkább –, hogy egyenesen elvezet a humaniorákhoz”.¹ Ha elfogadjuk, hogy lehetséges a jog tudományának ilyesfajta tágabb értelmezése, amely a szövegek értelmezésének módszereitől kezdve az igazságosság jelentésének kidolgozásán át az emberi közösségek értékrendjének formálásáig számos területen érintkezik elke-

⁸ Mindehhez képest sokkal kevésbé vannak bevett eljárások a kutatásban gyakran alkalmazott nyitott kérdések kódolására; bár az minimális elvárás, hogy a szerző közölje, ki, hogyan kódolta le az adott válaszokat. Ezek másfelől a könyv erősségét jelentik, hiszen nagyobb elemszám mellett nemigen alkalmaznak nyitott kérdéseket. Mindamellett érdemes lett volna talán kevesebb kategóriába kódolni, mert így nehezen áttekinthető pl. a 33. táblázat 13. sora, ahol emiatt az egyes cellákban egy-két fő szerepel, és erre van megadva a százalékos arány. Másutt a kódok tartalma veti fel az összevonás lehetőségét. Pl. a 31. táblázat esetében: a divatos és a keresett szak sorok talán összevonhatók, ill. egy dimenzióba illeszthető a magas és alacsony egyetemi presztizs.

* Tudományos főmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1014 Budapest, Országház u. 30.

E-mail: gajduschek.gyorgy@tk.mta.hu.

¹ Austin SARAT – Matthew ANDERSON – Cathrine O. FRANK: „Introduction: On the Humanistic Study of Law” in uő. (szerk.): *Law and Humanities: An Introduction* (Cambridge: CUP 2010) 1.

rülhetetlenül a bölcsésztudományokkal, akkor okunk lehet azt gondolni, hogy egy a humaniorák apológiáját nyújtó, a mai magyar (és európai) társadalomban elfoglalható szerepükre koncentráló, több ponton az *Alaptörvény* kommentálására is vállalkozó tanulmánykötet számot tarthat a jogász szakma érdeklődésére is.

A hírek szerint több mint ötven japán egyetem fogja egy kormányzati döntés nyomán megszüntetni, vagy legalábbis radikálisan visszametszeni a humántudományi képzéseit a közeljövőben. A döntés széles körű tiltakozást váltott ki világszerte. Ám az ún. STEM- (a természettudományos, technológiai, mérnöki vagy matematikai területek angol neveiből formált betűszó) területek előtérbe helyezése nyugaton is egyre nyilvánvalóbb. 2014-ben például Nicky Morgan, a brit oktatásiügyi miniszter fejtette ki, hogy ezek a tanulmányok nyitják meg a lehetőségeket a fiatalok előtt. Humán szakemberek sora lépett fel az ilyesfajta szembeállítások ellen. „Hogyan érthetnénk meg például az összejtudatás által felvetett etikai problémákat, ha a továbbiakban nem nézünk szembe a filozófia által felvetett alapvető kérdésekkel?” – vetette föl Martin Daunton, a Cambridge-i Egyetem Humán- és Társadalomtudományi Iskolájának vezetője.² 2015 augusztusában – a *New York Times*nek írott nyilvános levelében – Drew Gilpin Faust, a Harvard Egyetem igazgatója arra emlékeztetett, hogy félrevezető a szabadbölcsész- (*liberal arts*) képzés szembeállítása a STEM-terültekkel. „A szabad bölcsészet elfogadja, sőt egyenesen megköveteli a természet- és társadalomtudományok, valamint a humaniorák széles körében való jártasságot.” A világnak, mondja, tudományos felkészültségű humán szakemberekre és a humaniorákban járatos tudósokra és mérnökökre van szüksége. A szabad bölcsészet ellentétét valójában nem a fenti területek valamelyike (vagy együttese) jelenti, hanem a pusztán szakmai képzés, s „a célja nem az, hogy egy adott szakmára készítse fel a hallgatóit, hanem számos, az egész élet során gyarapodó szakmára”.³ Azt gondolom, ez a nem csak elvi, hanem a képzés konkrét szerkezetét is érintő felvetés érdekes szempontot kínál a bölcsészettudományok inséges helyzetének átgondolására – különösen abban az összefüggésben, hogy Magyarországon a diákok egyre nagyobb százalékát tereli a rendszer a szakképzés irányába, nagyban veszélyeztetve ezzel későbbi elhelyezkedésüket.

Újabb érdekes kérdés, hogy a bölcsészettudományok sokat emlegetett krízise egyáltalán létezik-e. Egy cambridge-i történelemprofesszor, Peter Mandler idén júliusban arról tartott előadást, hogy ha a hallgatók választásaira figyelünk, akkor a válasz határozott nem. A felsőoktatás egész nyugati világot jellemző demokratizálása, s az azzal szükségszerűen együtt járó tömegesedése során a humán szakokra jelentkező fiatalok száma robbanásszerűen megnőtt, méghozzá annak ellenére, hogy a bölcsész diplomák gyakorlati hasznosságát a legkülönbözőbb fórumokon mindegyre megkérdőjelezték. A Thatcher-kormányzat például hangsúlyozta az

² Alex DEAN: „Japan’s Humanities Chop Sends Shivers down Academic Spines” *The Guardian* 2015. 09. 26. Lásd www.theguardian.com/higher-education-network/2015/sep/25/japans-humanities-chop-sends-shivers-down-academic-spines.

³ Drew Gilpin FAUST: „To the Editor” *The New York Times* 2015. 07. 29. Lásd www.nytimes.com/2015/07/29/opinion/2-college-presidents-on-higher-education.html.

ilyesfajta képzés „gazdasági értéktelenségét”, de lényegében hatás nélkül.⁴ A kormányzati retorika és a felvételizők gyakorlati döntéseinek kapcsolata is vizsgálatra méltó témának tűnik Magyarországon, hiszen jelenleg a felvételi helyek számának korlátok közé szorítása a tanulni vágyó fiatalok döntéseinek felülírásával fenyeget.

Az elhelyezkedés terén hasonlóan sok a megválaszolatlan kérdés. Tavasszal a magyar sajtó is beszámolt róla, hogy a rémhírek ellenére igen jók a bölcsész hallgatók elhelyezkedési esélyei, s az ún. kreatív-kulturális iparág lett az egyik legfontosabb munkahelyteremtő Európában.⁵

Számos ide kapcsolódó konkrét kérdést föl lehetne vetni. Vajon a magyarországi problémák azonosak-e a világ más részeiből gyakran hallható rémhírekkel? Lehet-e a humaniorák helyzetéről a közoktatás (aggasztó) helyzetének vizsgálata nélkül beszélni? Szólni lehetne az egyetemek és a Magyar Tudományos Akadémia közötti merőben szokatlan feladatmegosztásról, az oktatás, a kultúra finanszírozásának és intézményrendszerének kérdéseiről, s a lista nyilván még hosszasan folytatható.

Horkay Hörcher Ferenc egészen más utat választott. Kötetébe olyan tanulmányokat vett fel, amelyek valamiképpen mind kapcsolatban állnak a humaniorák általános helyzetével, s közelebről vagy távolabbról érintkeznek azzal a tizennyolcadik századtól eredeztetett, egységesen konzervatívként kategorizált hagyományval, amely a szerzőnek szellemtörténészként amúgy is fő kutatási területe. Így (értelmezésem szerint) a szerző mintegy a bölcsészstudományok konzervatív apológiáját kínálja föl egy olyan kormányzat számára, amelyet (nem tisztázott okból) e tiszteletreméltó hosszú tradíció örökösének tekint.

A könyv két részre tagolódik. Az elsőben nagyobb lélegzetű, angol nyelvű tanulmányok olvashatóak *Contemporary philosophy and the humanities* (Kortárs filozófia és a humaniorák) alcím alatt. A második címe *A bölcsészettudományok a mai Magyarországon*, ez valamivel rövidebb magyar nyelvű írásokat gyűjt össze aktuális kérdésekről. Sajnos nem kapunk semmilyen kibontott magyarázatot a két rész viszonyáról a kötetben, és az írások között nem találni olyan szoros kapcsolatokat, amelyekből például az elméleti alapvetést követő gyakorlati alkalmazás logikáját ki lehetne bontani. Nem világos több írás viszonya a főcímhöz, s az egyes szövegek nyilvánvalóan eltérő közönségeket szólítanak meg. Azt is meg kell említeni, hogy egy igényes kétnyelvű kötet ennél sokkal alaposabb nyelvi szerkesztést kívánt volna.

Az első rész egy érdekes esszével nyit, R. G. Collingwood 1939-es, tanítványával együtt tett görögországi hajóútjáról. Az értelmezés alapján a valószerűtlen utazás egy olyan filozófiai pozíció koherens megvalósulásából (s pedagógia értékesítéséből) következett, amely szerint a filozófiai kérdések soha nem elvont általánosságban, hanem mindig egy adott eszmetörténeti pillanat konkrétságában merülnek föl, vagyis mindig a jelen talajáról kényszerítik ki a múlttal való szembenézést.

⁴ Matthew REISZ: „Humanities Crisis? What Crisis?” *The Times Higher Education* 2015. 07. 09. Lásd www.timeshighereducation.co.uk/news/humanities-crisis-what-crisis.

⁵ DERCSÉNYI Dávid: „Hasítanak a bölcsészek az EU-ban – Navracsics hallgat” *hvg.hu* 2015. 04. 05. Lásd hvg.hu/itthon/20150403_Nem_kreativ_miert_hallgat_Navracsics.

Horkay Hörcher egy olyan (természetesen Edmund Burke-vel rokonított) gondolkodót ünnepel Collingwoodban, aki az elméletekkel szemben a generációk során át hagyományozott és egyre gyarapodó gyakorlati jártasságot részesíti előnyben, s ezt az oktatás során is következetesen érvényesíti: a világháború árnyékában, személyes példát mutatva, kirándulásra viszi hallgatóit a krízist átélő európai kultúra egyik gyökeréhez.

A második tanulmány Michael Oakeshott munkáiban tárgyalja a társalgás és a költészet fogalmát. Horkay Hörcher szerint Oakeshott írásai maguk is társalgó stílusukkal tűnnek ki, a társalgás pedig a kötet egyik alapmotívumához: a közösségi létezéshez kapcsolódik. Aki társalgásba kezd, vagy nyitottnak mutatkozik a konverzáción, az a közösségben, a közös nyelv meglétében bíz. A civilizáció a társalgók közösségéhez való csatlakozás folyamata, amely megkövetel egy bizonyos mértékű rugalmasságot és önkritikai hajlandóságot, hiszen ezek nélkül nem tudnánk mások véleményét önkorrekciónra felhasználni. Az egyetem pedig éppen ez a társalgó, vitázó, sokféle, de egyenrangú diszciplínát és egyént egy tető alá hozó közösség. Ha az egyetem elsősorban a civilizáció iskolája, akkor nem helyes túlzottan utilitarista elvárásokkal közelednünk hozzá.

A harmadik tanulmány, amely Alasdair MacIntyre-ről szól, a kötet egy újabb visszatérő kérdését vezeti be. Mi a szerepe ma, van-e egyáltalán jelentősége az egyetemeink keresztény, katolikus gyökereinek? MacIntyre gondolatai alapján arról olvashatunk, hogy a katolikus egyetem a ma legsikeresebbnek tűnő kutatóegyetemi modellel, vagyis a publikációk, de még a hallgatói karriernek számának maximalizálásával szemben is egy holisztikus megközelítést szorgalmaz, amely ha nem is adhatja vissza a teológiának egykori központi szerepét, mégis szerves egységben akarja azt látni az etikai, metafizikai oktatást úgyszintén előtérbe helyező, az emberi létezés legáltalánosabb kérdéseinek értelmezésében elmerült egyetemi létezéssel.

Charles Taylor gondolkodásának keresztény és arisztotelészi gyökerű elemeit vizsgálja a következő tanulmány. Horkay Hörcher kiemeli, hogy Taylor (miféleképpen inkább a német hermeneutikából ismert gesztussal) fellép a természettudományos módszertan alkalmazása ellen a humaniorákban – ezt a módszertani elkülönítést eredezteti a szerző Arisztotelésztől. A nyelv fontossága a humán tudományok az egyik fő specifikuma, s a nyelv egy olyan szemlélete, amely azt nem a megismerés eszközének tekinti, hanem egy nem instrumentalizálható közös tulajdonnak, amelynek legkitüntetettebb megnyilvánulása a költészet. A költészetben és más művészeti formákban pedig a Másikkal való találkozás etikai, sőt vallási tapasztalata válik lehetővé.

A következő tanulmány Paul Ricoeur igazságosság- és felelősségkonceptiójára koncentrál, amelyben az igazságszolgáltatás végső célja a társadalmi béke, a bíróság pedig egy dráma színpada, amelynek célja a társadalmi léptékű katarzis. Itt Martha Nussbaum kísérlete is érdekes a művészetek és elsősorban a szépirodalom hasznosítására a társadalmi igazságosság érzetének előmozdítása érdekében, részben a jogtudomány és a humaniorák közelítése céljával. Az igazság katartikus tapasztalata Ricoeur szerint megnyitja az utat a keresztényi szeretet társadal-

mi erővé válása előtt. A könyv fő kérdése szempontjából az a legfontosabb, hogy e gondolatokat irodalmi és bibliai szövegek értelmezéséből bontja ki, s ez láthatóvá teszi, hogy az igazságosság mélyebb megértéséhez a bölcsész tudományokon át vezet az út.

A következő írás jogtudomány és humaniorák lehetséges kapcsolatát állítja a középpontba az alkotmányok értelmezése kapcsán. Horkay Hörcher azt állítja, hogy a huszadik század második felétől kezdve az alkotmányok nem egy közösség jogrendjének alapjaként szolgálnak, hanem az egyéni jogainknak az állammal szembeni védelmezésére. A tanulmány a 2012-ben hatályba lépett magyar alaptörvényt, s különösképpen annak preambulumát éppen a közösségi létezés írott alapvetéseként kívánja igazolni, amely tehát visszatéríti az alkotmányosságot vélelmezett eredeti funkciójához. Ezt a szerző már csak azért is alapvetőnek tekinti, mert véleménye szerint az egyéni szabadságot is csak a közösség szabadsága biztosíthatja. Érveléséhez felhasználja az eltérő szellemi háttérű Joseph Ratzinger és Jürgen Habermas párbeszédét, akik minden vitájuk ellenére egyetérteni látszanak abban, hogy erős prepolitikai, morális alapok nélkül egyetlen alkotmányos rend sem lehet sikeres.

A gondolatmenet azon a ponton válik számomra nehezen követhetővé, amikor ezt a gondolatot a szerző úgy interpretálja, hogy magának az alkotmánynak lenne a feladata a jogrend és az arra épülő intézményrendszer összekapcsolása a vélelmezett közösségi értékekkel. S jegyezzük meg, hogy már idáig is csak számos banális kérdést zárójelbe téve juthatunk el. Miért is lenne egy politikai közösségnek szükségszerűen egyetlen értékrendje? Ha van is neki olyan, biztosak lehetünk-e abban, hogy az alkotmány megfogalmazója azt helyesen (kinek a szempontjából helyesen?) fogalmazza meg? Honnan tudjuk, hogy akikre az alkotmányra épülő jogszabályok vonatkoznak, sajátjuknak érzik-e azokat az erkölcsi, vallási normákat? Ha az alaptörvény az a Münchhausen báró, amely saját lába alá vet szilárd (erkölcsi) alapokat, akkor mennyi okot ad az optimizmusra, hogy az állampolgárok túlnyomó többsége közönnyel fogadta, egy nem jelentéktelen kisebbsége pedig kimondottan agresszióként élte meg állítólagos értékeik alkotmányerőre emelését?

A preambulum apológiája példa a szerző véleményem szerint eltúlzott reményeire, hogy a közelmúlt változásait a konzervativizmus nagy, töretlen narratívájának részeként lehetne értelmezni, a konzervativizmus és liberalizmus öröknek és változatlanoknak bemutatott küzdelme nagy narratíváján belül. Amikor a szöveg úgy fogalmaz, hogy „Alaptörvényünk jogrendünk alapja: szerződés a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között. Élő keret, amely kifejezi a nemzet akaratát, azt a formát, amelyben élni szeretnénk” – Horkay Hörcher ezt a burke-i tradíció tudatos folytatásának látja. Nem tudom, ez igaz-e, és azt sem, hogy ha igaz, akkor abból következik-e bármi. Az viszont biztos, hogy a bölcsész olvasó szívesen megállna itt az „élő keret” hajmeresztő metaforájánál, vagy a többes szám első személy alkalmazhatóságának kérdésénél.

A kötet második felében lévő magyar nyelvű tanulmányok többnyire aktuális magyarországi problémákkal foglalkoznak. Az első azt fejtegeti, hogy bár válságmegoldást nem várhatunk a humán tudományoktól, de várhatjuk olyan kompeten-

ciák kibontakoztatását, amelyek bármikor – válság idején pedig különösen – létfontosságúak lehetnek. Banális, de mégis leírom: nem derül ki, milyen válságot is kellene megoldani (pénzügyi, oktatási, alkotmányos?), s így nehéz tudni, pontosan mire is gondoljunk. Mindenesetre szerintem is fontos hangsúlyozni, hogy olyan állampolgári és munkavállalói készségekről van szó, amelyeket nagyon is értékel a modern világ, de amelyeket valami miatt mifelénk sokan továbbra sem hajlamosak a bölcsészképzéssel társítani. Horkay Hörcher az adaptivitást, a kreativitást, a fantáziát, a döntési képességet, a kritikai gondolkodást, a fogalomalkotást, a társadalom befolyásolásának képességét, a szolidaritást sorolja föl, szerintem igen helyesen. Mindezt azonban a társadalmi elit képzésének összefüggésében teszi, „az értelmiség mint modern kori papság” (119. o.) S. T. Coleridge-ra és T. S. Eliotra visszavezetett elképzelése alapján, figyelmen kívül hagyva a mai felsőoktatás és a társadalom tagolódásának szociológiai tényeit.

Értelmezésemben a *Humántudományok, kortárs művészet és konzervatív kormányzás* a kötet kulcstanulmánya: itt mondja ki a szerző, mi is a célja a könyv egészével, így ezt az írást hosszabban idézem.

„Ez a tanulmány azt a tételt kívánja érvelve kifejteni – kezdi Horkay Hörcher –, hogy egy hiteles konzervatív kormányzásnak szükséges feltétele általában – és Magyarországon különösen is – mind a humán tudományok stratégiai támogatása, mind pedig – a nemzeti kulturális örökség védelme mellet a kortárs művészetek bátorítása. [...] Mivel úgy tűnik, a felsőoktatás átalakításával kapcsolatos kormányzati tervek egyik fontos következménye lehet a gazdaság szempontjából nem kifizetődőnek bélyegzett humán tudományos képzés visszaszorítása, írásom vállaltan elfogult vitairat a humán tudományok védelmében. Gondolatmenetem alapja az az elkötelezettség, amely a konzervatív hagyományban érzékelhető a humaniorákkal kapcsolatban.

E tétel kifejtését az ellene szóló érveléssel kezdem. A konzervatív politikai gondolkodás kiinduló feltételezései közé tartozik az ész mindenhatóságával kapcsolatos erős szkepszis. Szemben a liberális értelmiség ideológiai alátámasztását szolgáló gondolattal – melynek lényege, hogy az egyén saját belátóképessége, racionalitása, kritikai észhasználata révén uralni tudja az egzisztenciáját meghatározó mindenkori politikai helyzetet, és saját elképzeléseinek megfelelően képes alakítani a valóságot – a konzervatív politika alapja az instrumentális észhasználattal kapcsolatos fenntartás, és egyáltalán a politikai viszonyok gyökeres egyéni átalakítására vonatkozó kétely. Ezért, szemben a liberális politika értelmiségközpontúságával, a konzervativizmus – részben az értelmiség politikai szerepvállalásának kudarcaira, többek között a francia forradalmakban tanúsított viselkedésére vagy a 20. századi totalitárius rendszerekkel folytatott kokettálása különböző formáira alapozva – fenntartásokkal viseltet az „írastudók” politikai részvételével, kibickedésével szemben. Mi több, számos konzervatív számára az értelmiség mint társadalmi kategória is gyanús, mivel már magát a nyelvi konstrukciót is baloldali ideológiának tartják.” (120-121. o.)

Mielőtt megkísérlem összefoglalni, miképpen igyekszik a szerző megválaszolni a fenti problémát, szeretném röviden jelezni, hogy ez az idézet a kötet tanulmányainak több (szerintem problematikus) jellemzőjét jól mutatja. Először is azt az igyekezetet, hogy minden konkrét problémát egy igen általános szellemi keretben – lényegében liberalizmus és konzervativizmus örök harcának összefüggésében – helyezzen el. Másodszor egy késztetést arra, hogy a két küzdőpartnerről határozott névelővel, megszemélyesítve beszéljen, ezáltal egy bizonyos mértékű szükségszerűséget és egységességet sugallva. Harmadszor tisztázatlanságot azzal kapcsolatban, hogy mely konkrét politikai mozgalmat konkrétan melyik kategóriába kell sorolnunk: jelentik-e a fentiek azt, hogy például a francia forradalom mögött álló egymással nem csupán vitázó, de esetenként egymást szó szerint halálra ítéelő csoportokat egységesen „a” liberalizmus számlájára kell írunk, vagy következik-e az utolsó mondatból, hogy „liberális” és „baloldali” lényegében felcserélhető fogalmak? S akkor már hadd tegyem hozzá – némiképp demagóg módon –: remélhetjük-e e két egymással látszólag kizárólagos ellentétet alkotó szemlélet széles körű kiterjesztésétől, hogy valaha is kiszabadulunk egymás „lekomcsizásának” és „lefaszisztázásának” rabságából a szerző által oly megkapó módon keresett közösségi-ség szabadságába?

De térjünk vissza a szerző gondolataihoz! Szerinte a konzervatív értelmiség-ellenességre a választ az a konzervatív meggyőződés tartalmazza, amely szerint a politika végső soron nem intézményrendszer, hanem egyéni erények kérdése, s így egy demokráciában minden az egyes politikai aktorok (választók) politikai erényeitől függ – ezeknek formálásában pedig élen járnak a humán tudományok. Legfontosabb hagyományként itt az iskolai oktatás (s különösen a jogászképzés) latin nyelvhez kötődő humanista alapjaira hivatkozik. A kortárs művészetekkel kapcsolatban pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a konzervativizmust nem a múlthoz való görcsös ragaszkodás jellemzi, hanem a prudencia (gyakorlati bölcsesség) erénye által a múltra tekintettel lévő finom igazodás a jelenhez. „Bár az Orbán-kormány mögött álló Fidesz több ízben hangsúlyozta a maga konzervatív elkötelezettségét, a második Orbán-kabinet működése (2010–2014) kétségtelenül inkább a forradalmi hevület jegyében zajlott.” (130. o.) Horkay Hörcher azonban látszólag bízik benne, hogy „a” konzervativizmust jellemző felelős kultúrpolitikát várhatunk tőlük.

A következő tanulmányt – amely a magyarországi művészettörténet-oktatásról, valamint a művészeti élet intézményeiről szól – nem ismertetem, mert sem a tézisét, sem a relevanciáját nem értem pontosan. Mindenesetre fontos, hogy a szerző itt merészkedik talán legközelebb – kedves kifejezésével – az „itt és most” problémáihoz, említve a kultúra alulfinanszírozottságát s a Magyar Művészeti Akadémia felértékelése által is mutatott „szimbolikus hadviselést” (148. o.). A következő tanulmány az izlés-fogalom politikai és erkölcsi összetevőiből indul ki, példaként olyan lengyel és magyar írókat választva, akik nem elvont eszmék, hanem izlésük szinte zsigeri reakciója alapján utasították vissza, hogy részük legyen a huszadik század különféle zsarnokságaiban. A tézis értelmében „akkor képes leginkább aktivizálódni az izlés politikai helyzetek megítélésében is, ha korábban tisztán eszté-

tikai kérdésekkel foglalkozva csiszolták érzékennyé és pontossá” (156. o.). Itt újra felbukkan a közéleti értelmiségi korábban is kritizált szerepkörével szemben „a keresztény írástudó” Horkay Hörcher által preferált (s feltehetőleg megtestesíteni kívánt) ideálképe. E modellben „az egyház által kiképzett írástudó lojális a világi hatalommal szemben, de egyben valamifajta erkölcsi tanácsadó szerepet is betölt” (158. o.). Horkay Hörcher szerint a művészet öncélúságára azért van szükség, mert így (az esztétikai nevelésen keresztül) vezet az út a „közösségépítő” és „hazaszere-tetre nevelő”, sőt akár Istenhez vezető művészethez (164. o.).

A kötetet záró két írás egy-egy pamflet rövidségével, lendületével és szükségsze-rű árnyalatlanságával beszél a létrehozandó európai és magyar identitásról. A két cikk annyiban egymás komplementerei, hogy amíg az első a sokféleség elfogadását hangsúlyozza az egységesség érdekében, addig utóbbi a közös tapasztalat jelentő-ségét hangsúlyozza, amely talán segíthet túllépni a megosztottságainkon. Nagy ivű összefoglalást kapunk az európai politikai gondolkodás görög-római és zsidó-ke-resztény gyökereiről. A terjedelem rövidsége talán különösen meglepővé teszi a hangsúlyelhelyezéseket. A szerző azt emeli ki, hogy (a mindig fő zsinórmértékként szolgáló) Arisztotelész „az erényes arisztokraták vezette alkotmányt jobbnak tar-totta mind a demokratikus uralomnál, mind pedig az uratlan állapotnál” (172. o.); s azt, hogy „a szekularizációs tézis mindmáig túlzásnak bizonyult, mivel az emberek jelentős csoportjai, még a legfejlettebb európai államokban is arra hajlanak, hogy megtartsák hitüket” (176. o. – a szekularizáció a hit elvesztését jelentené?). A birodalmi és totalitárius bűnök közös megvallásával vezethet út a helyi, nemzeti sok-féleségek elismerésére épülő európai egység felé. Horkay Hörcher szerint az emlé-kezetközösségre támaszkodó magyarországi politikai közösség megéléséhez pedig

„azt a filozófiai belátást kell tudatosítani és észrevenni, hogy nem csak azok osz-toznak egy történelmi tapasztalaton, akik egy oldalon, egy csoportba tartozva élték meg az adott eseményeket, hanem attól függetlenül, hogy a barikádon innen vagy túl voltak is, a résztvevőket összeköti egyfajta sorsközösség, hisz ugyanazt élték át, még ha másként is élték meg, dolgozták fel azokat.” (186. o.)

Azt hiszem, bölcsészekre részben azért van szükség, hogy legyen, aki rákérdez: mit jelent egy belátást észrevenni, illetve, hogy mit fed fel és mit takar el a „bari-kád” metaforája egy ilyen mondatban. De talán mindenekelőtt a „kell” szóval kap-csolatban kellene kérdéseket feltennünk. Horkay Hörcher szereti a szót (és a hason-lóan sürgető megfogalmazásokat). „A művészetnek [...] önmagára támaszkodva kell kihúznia magát a mocsárból, csak így válhat társadalmilag hasznossá.” (168. o.) Az MMA-nak „ki kell majd egyeznie a rivális szervezettel, és képesnek kell len-nie arra, hogy megjelenítse a teljes magyar művészeti szférát” (148. o.).

„Az állam nem pusztán semleges intézményrendszer, hanem – MacIntyre szavával szólva – gyakorlatok sora (*practice*), melyekben sok résztvevőnek kell a közös cél érdekében összehangolnia (de nem homogenizálni, egységesíteni) tevékenységét, gondolkodás- és érzésmódját is.” (162. o.)

A „kell” ilyesfajta használata a folyamatokat alakítani kívánó törekvést sejtet. Ám minél gyakrabban találkozom vele különböző publicisztikákban, annál erősebb bennem a gyanú, hogy vonzereje végső soron a „van” vizsgálatával s a kritizált állapotból a vágyak földjére való eljutás mikéntjével kapcsolatos bizonytalanságból táplálkozik. Amennyi igazság van abban a sejtésemben, hogy a kötet tanulmányai mögött végső soron szorongás bújik meg, annyi a közös a szerző helyzetértékelése és a sajátom között.

*Gárdos Bálint**

TREMMEL FLÓRIÁN: RETORIKA ÉS IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS (BUDAPEST – PÉCS: DIALÓG CAMPUS 2014) 272.

Tremmel Flórián *Retorika és igazságszolgáltatás* című munkája teljes joggal nevezhető hiánypótló vállalkozásnak. Hiánypótló egyrészt azért, mert a szerző a mai magyar szakirodalomban elsőként próbál a klasszikus retorikai hagyományra támaszkodó perbeszédtankönyvet összeállítani. Másrészt pedig azért, mert a könyv a szerző közel negyedszázada megjelent és mára gyakorlatilag csak könyvtárakban hozzáférhető könyvecskéjének¹ hiányát pótolja.

1. Az említett könyvhöz képest több mint kétszeres terjedelem – a természetszerű frissítésen túl – bőséges kiegészítést is lehetővé tett, a szerző pedig élt a lehetőséggel: deklarált célja, hogy részint kiterjessze, részint elmélyítse a korábbi tárgyalást, valamint hogy nagyobb példaanyaggal illusztrálja összegzését (13. o.). A kiterjesztés és elmélyítés legszembeötlőbb eszközeként a könyv első része az antik iskolai retorika rendszerét tekinti át, elsősorban két római szerző, Cicero² és Quintilianus munkája, kisebb részben pedig Aristotelés *Rétorikája* és a *Herenniusnak ajánlott rétorika*³ alapján. Az itt található, a leírt jelenségeket, szónoki eszközöket szemléltetni hivatott példák jobbára Démosthenés és ugyancsak Cicero szónoklataiból származnak.

Ezt az első, a szerző föltehető szándéka szerint a továbbiak megalapozását szolgáló részt egyrészt a források bőséges használata jellemzi, másrészt pedig az, hogy a szerző az előbbieket megpróbálja egy saját maga által fölállított elméleti keretbe helyezni.

Ami az előbit, a forráshasználatot illeti, ennek során a szerző annyiban igen tartózkodónak mutatkozik, hogy egy-egy rövid, tételszerű állítást követően többnyire hagyja, hogy az antik szerzők beszéljenek. A hosszas – ebben a részben

* Tanársegéd, ELTE Angol-Amerikai Intézet, 1088 Budapest, Rákóczi út 5; tudományos asszisztens, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1014 Budapest, Országház u. 30.

E-mail: Gardos.Balint@tk.mta.hu.

¹ TREMMEL Flórián: *Igazságügyi retorika* (Pécs: JPTE ÁJK 1993).

² Cicero esetében az áttekintés a *De oratore* című munkára korlátozódik.

³ Őt Tremmel – bizonyára a magyar fordítást készítő Adamik Tamás nyomán – Cornificiusszal azonosítja.

(21–93. o.) a szöveg több mint kétharmadát (!) kitevő – idézetekhez általában semmilyen interpretáció sem járul, legföljebb a több szerző egymás mellé állított nyilatkozata közt végezhet összehasonlítást az olvasó. Ez önmagában talán nem káros, de mindenképpen zavarba ejtő, hiszen azt a benyomást kelti, hogy a szerző nem tudta eldönteni, mit is akar kínálni az olvasónak. Ha ugyanis egy nagyjából egységesnek tekintett antik doktrína összefoglalása volt a cél – és Tremmel megjegyzései összességében arra utalnak, hogy elsősorban ez volt –, akkor elég lett volna ezt az összegzést közzétenni, a lehető legvilágosabb és legkönnyebben elsajátítható formában. Az idézetek túlnyomó részére ehhez nincs szükség: az olvasó a hivatkozások alapján maga is kikeresheti a – magyarul egyébként is hozzáférhető – szöveghelyeket. Ha viszont önálló retorikatörténeti kutatások eredményeit kívánta nyilvánosságra hozni, ami valóban megkívánhatja az idézetekkel való alátámasztást (ha nem is ilyen terjedelemben), akkor legalább ennyire szükséges lett volna (legalább a lábjegyzetekben) szembenézni azzal, hogy az antik iskolai retorika nem minden ponton egységes és a források értelmezése sem mindig problémamentes.

A szerző saját elméleti kerete – rövidebb megjegyzések, megfigyelések formájában – a bevezetésben és az első rész első, valamint utolsó fejezetében jelenik meg. Ezek között talán a legfontosabb az antik retorika „pánjudiciális” jellegének ismételt rögzítése (25, 91. o.),⁴ amin Tremmel végső soron azt érti, hogy a törvényszéki szónoklás szolgál az iskolai retorika modelljeként. Ebből következik az a – már Aristotelésnél is megtalálható és mindenképpen helyeselhető – törekvés, hogy a nyilvános beszédre általában érvényes megállapításokat fogalmazzon meg.

Kevésbé fontos, de az előbbinél sajnos jobban jellemzi az antikvitással foglalkozó részt az a „megfigyelés”, mely szerint a retorikai szakmunkák a szónok teendőt és a beszéd részeit egyaránt öt részre osztják (33–34. o.) – ezeket Tremmel „pentamernek” nevezi és maga is követni igyekszik mondanivalója elrendezésében. Az elnevezésen kívül ez két szempontból is kifogásolható. Egyrészt a megfigyelés legföljebb a Tremmel által alapul vett néhány forrásra igaz maradéktalanul: az ötös szám az antik retorikai szakirodalomban nem látszik uralkodónak.⁵ Másrészt Tremmel annak a benyomásának ad hangot, hogy ez a tagolás valahogy a dolog természetéből következik (34. o.). A szerzőtől természetesen nem lehet elvitatni azt a jogot, hogy egy bizonyos fölosztást a többenél alkalmasabbnak, a vizsgált anyaghoz jobban illőnek tartson. Szembeötlő viszont, hogy ő maga is csak látszólag ragaszkodik hozzá. A Quintilianusnál és Cicerónál a szónoki tennivalók közül az *inventi*ónál tárgyalt ügyállástant külön, az öttagú lista előtt ismerteti. Ezzel pedig – a jelek szerint tudtán kívül – azt az antik hagyományt követi, amely nem őt, hanem hat lépést különböztet meg, az *inventio* elé az *intellecti*ót helyezve. A kérdésben mindazonáltal az absztrakt „helyességnél” fontosabb szempontnak látszik, hogy milyen didaktikai értékük van a különböző megoldásoknak. Ebből a szempontból

⁴ A 25. o.-on valójában még csak egy irányzatról van szó, melynek legfontosabb képviselőjeként – mindenféle hivatkozás nélkül – egy „Theodoroszt” (sic!) jelöl meg a szerző, azt sem részletezve, hogy melyik Theodorosra gondol.

⁵ Érdekes, hogy *Igazságügyi retorikájában* a szerző még többféle lehetséges fölosztást is bemutat: TREMMEL (1. lj.) 43–47.

pedig mindenképpen szerencsés, ha ugyanaz a szám többször is megjelenik: bizonyára az ezt alkalmazó antik szerzőket is ez a megfontolás vezette, ti. hogy lehetőleg megkönnyítsék a listák emlékezetbe vésését. Kevésbé látszik – ugyanezért – hasznosnak a „pentamer” terminus bevezetése: azonkívül, hogy etimológiailag megkérdőjelezhető,⁶ inkább nehezíti, mint könnyíti a rétorikával ismerkedő olvasó dolgát.

Mindez átvezet az első részben alkalmazott terminológia kérdéséhez. Az utóbbi években, évtizedekben – többek között éppen a Cicero- és Quintilianus-fordítások munkálatai révén – komoly erőfeszítések történtek a klasszikus rétorikai szaknyelv magyarítására, s ez a legtöbb esetben az antik szövegek fordításain kívül is jól használható szókészletet eredményezett. Ez persze senkit sem kötelez semmire: minden szerzőnek magának kell eldöntenie, milyen szakkifejezéseket használ. A klasszikus rétorikáról szóló írások esetében alapvetően mégis két lehetőség közül kell választani: vagy megtartjuk – kellő magyarázattal kiegészítve – az antik terminusokat vagy magyar kifejezéseket keresünk helyettük. Tremmel túlnyomórészt az előbbieket választja, azon belül is – fő forrásaihoz igazodva – a latinokat. Ez bizonyára nem okoz gondot az olvasóknak, a jogászok remélhetőleg hozzászórtak a latin szavak használatához. Nem világos azonban, mi az oka annak, hogy – korábbi könyvétől eltérően⁷ – ezek a kifejezések többé-kevésbé a magyar kiejtés szerint átírva szerepelnek. Ez nem, vagy legalábbis nem minden esetben teszi nélkülözhetővé a magyarázatot: a „memória” jelentése még egyértelmű lehet, az „elokúció”-é⁸ vagy a „pronunciáció”-é már kevésbé. Nyelvművelési, nyelvfejlesztési célok sem igazolhatják az eljárást, hiszen ezek inkább a magyar szavak használata mellett szólának. Összességében az így leírt szavak elidegenítőbbek, mintha megtartotta volna a – legalább egy forrást hűen tükröző – latin alakokat.

2. A második rész voltaképpen már a – tartalomjegyzék szerinti – első rész utolsó (IV.) fejezetével kezdetét veszi: „a perbeszédék jogi szabályozása” csak a jelenkori magyar szabályozásra vonatkozik, történeti utalások nélkül. Az első részhez valamivel szervezesebben kapcsolódik a következő, cím nélküli (V.) fejezet, mely átvezetésként (is) szolgál az antik rétorikától a mai perbeszédék kérdéseihöz.

Történeti szempontból az átvezetés abban merül ki, hogy Tremmel három bekezdésben (ennek fele idézet Vigh Árpád könyvéből⁹) bemutatja a középkori rétorika „skolasztikus elfajulását” (115. o.), röviden utalva ugyanakkor a homiletika fej-

⁶ A „pentamer” szó öt részből álló dologra utal. Ez a beszédre, ill. a szónoki tevékenységre alkalmazva indokolt lehetne, de Tremmel nem ebben az értelemben használja, hanem az öttagú listák tételeire (azaz öt dologra) utal vele. Ha mindenképpen görög szóra volna szükség, a „pentász” kíváncznék ide. Didaktikai szempontból azonban nem indokolt az újabb idegen szó bevezetése – láthatólag Cicero és Quintilianus sem érezte szükségét. A később fölbukkanó „pentamer” – „pantomer” szójáték (117. o.) pedig azért nem szerencsés, mert az utóbbi érteleme nem „soktagú”: az ideillő szó a „polimer” lehetne.

⁷ Vö. pl. TREMMEL (1. lj.) 45. Igaz ugyan, hogy ott is megjelennek a „magyarosított” alakok: lásd pl. uo. 44: „narráció”, „probáció”, „rekapituláció”, „hortáció” – viszont ugyanabban a fősorolásban „captatio benevolentiae” és „refutatio”.

⁸ Ez – ha komolyan vesszük a kiejtést – „elokúció” kellene, hogy legyen.

⁹ VIGH ÁRPÁD: *Rétorika és történelem* (Gondolat: Budapest 1981).

lődésére. Sajnálatos, hogy a jogi érvelés elméletéről, változásáról egyáltalán nem esik szó.¹⁰ Ezt követően egy félmondat szól arról, hogy „[a] polgári társadalom és a tudományok újkori robbanásszerű fejlődése és differenciálódása” vezetett a rétorika megújulásához, de a megújulás – pontosabban: a meggyőzés szempontjából fontosnak tekinthető új tudományterületek – bemutatására sem jut több öt oldalnál (116–120. o.).

Az V. fejezet második felével kezdődik aztán a könyv legfontosabb része, a tulajdonképpeni törvényszéki rétorika, ezúttal is egyfajta elméleti alapvetéssel. Az antik rétorika „pentamerjei” itt adják át a helyüket – egyszerűsített görögről latinra váltva – három „szeptenárius szerkezetnek”. Tremmel ugyanis hét szónoki föladatot, hét beszédrészt, és hét „kriminalisztikai alapkérdést” különböztet meg.

Ami a szónok teendőit illeti, itt Tremmel világossá teszi, hogy a klasszikus lista kiegészítéséről van szó, amennyiben az *inventiót* megelőzi a „meditáció”, az ügy előzetes áttekintése, s az így kapott hat lépéshez járul a minden ponton jelenlévő „receptió”, a beszéd befogadhatóvá tétele. Arról fönt már esett szó, hogy a hatos lista első tagja, *intellectio* néven, az antikvitás egyes szerzőinél is megjelenik, és arról is, hogy a könyv első része is – kimondatlanul – ennek megfelelően tárgyalja a teendőket. Lényegesebb most arra rámutatni, hogy a „receptió” viszont olyasvalami, ami a szónoki tevékenység valamennyi mozzanatában jelen van: kérdéses, hogy szükséges-e külön lépésként említeni. Az elkülönítést indokolhatja, hogy Tremmel szerint „lényeges összetevője a perbeszédhez használt tartalmi és a formai vázlat utólagos értékelése” (128. o.). Ha viszont ez így van, akkor érdemes lenne erre az utólagos értékelésre összpontosítani, hiszen ez olyasmi, ami valóban külön, az előadást követően végezhető. Másrészt csakugyan nem szerepel az antik fölsorolásokban – alkalmasint azért, mert nem az adott ügyben történő meggyőzés szolgálja –, fontossága azonban tagadhatatlan.

A hét alapkérdés (hexameterbe szedve: *quis? quid? ubi? quibus auxiliis? cur? quomodo? quando?*) antik gyökereire Tremmel röviden utal, és arra is, hogy a ténykérdések elemzésénél használhatók a perbeszédben. A szerinte „a topika kapcsán kikristályosodott” kérdéseket az antik szerzők inkább az *inventio* előkészítésével kapcsolatban említik, az viszont nem kétséges, hogy egyaránt hasznosak az eset előzetes elemzése és az elbeszélés megszerkesztése során.¹¹

A perbeszéd és különösen a vádbeszéd hét része a következő (VI–VIII.) fejezetek szerkezetét is meghatározza. Különösen igaz ez „A perbeszéd tartalmi felépítése” című (VI.) fejezetre, melyben Tremmel az egyes beszédrészekkel kapcsolatban fölmerülő gyakorlati kérdéseket veszi sorra. Jóllehet az egyes részek tárgyalása nem mindig azonos szerkezetben történik, a kérdések általában relevánsak és kelően világosak is. Több esetben hiányérzetet kelt ugyanakkor, hogy az itt is bősé-

¹⁰ A jogi érvelés középkori fejlődéséről magyar nyelven lásd FRIVALDSZKY János összefoglalását: „Jogtudomány és diszkurzivitás a középkorban a kortárs olasz jogfilozófiai kutatások fényében” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KÖNCZÖL Miklós (szerk.): *Iustitia kirándul. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2009) 229–270.

¹¹ Vö. KÖNCZÖL Miklós: „Az antik rétorika és a jog narratív megközelítése” *Jogtudományi Közlemények* 2007/12. 561–562.

gesen idézett példaanyag¹² – az első részhez hasonlóan – jobbra csak illusztrációként szolgál, tényleges elemzésére nem kerül sor. Így például a 6.5.4. pontban („A jogi érvelés elmélyítése a jogirodalomra hivatkozással”) a féloldalmi terjedelemben idézett vádbeszédhez pusztán annyi járul bevezetésként, hogy „[a]dott ügyben az ügyész kifejezetten a jogirodalomra hivatkozott jogi érvként” –, hogy ez az érv hogyan működik, mitől meggyőző, arról egyetlen szó sem esik. Így azt sem tudjuk meg, hogy az idézet után olvasható egyetlen záró mondat szerint miért „kevésbé meggyőző, sőt erősen kifogásolható Bogár Péter vádbeszédében »a töretlen jogirodalomra« vagy »az egységes jogirodalomra« való hivatkozás” (174. o.). A lábjegyzet ezúttal segít: a 6.5.7. ponthoz („A halmazat mint örökzöld büntetőjogi kérdés”) utasítja az olvasót, ahol a következő magyarázatot találja:

„ezek a kitételek [...] közhelyszerűek!!! Ezeket a jelzőket inkább a bírói gyakorlatra szokták alkalmazni, de ott sem kielégítőek meghivatkozott precedensek nélkül. Jogirodalom nincs csak úgy általában, hanem vannak neves és kevésbé neves, de nem névtelen jogi szerzők, őket és műveiket indokolt meghivatkozni.” (181. o.)

Ebből – a többihez képest kifejezetten tartalmas – megjegyzésből azonban továbbra sem derül ki, miért ne lehetne indokolt „adott ügyben” egy ilyen általános hivatkozás. De ha a szerző szerint ilyen eset elképzelhetetlen, akkor is az idevágó pontban lenne helye a megállapításnak, mert máskülönben épp a bevezetésben említett kézikönyvszerű használhatóság vész el.

Az egyes részletkérdésekkel foglalkozó VII. fejezet után a VIII. fejezet végén egy beszédpár teljes szövege és retorikai elemzése következik. A beszédrészenként haladó tárgyalás mindenképpen tanulságos. Didaktikai értékét csökkenti azonban, hogy nem különülnek el benne a tartalmi és formai megjegyzések, és – ami jóval problematikusabb – hogy viszonylag széles körű stilisztikai tájékozottságot föltételez az olvasó részéről. Ez utóbbi mutat rá a legvilágosabban, hogy miért nem elegendő egy rétorikatankönyvben, ha csupán egy tízoldalas, ráadásul kilencven százalékból idézetekből álló fejezet szól a megfogalmazásról és ezen belül is csak hét oldal az alakzatokról. Ha elhisszük is a szerzőnek, hogy egy megoldás „szerencsés”, „hiteles”, „érzékletes” vagy éppen az ellenkezője, ezt jobbra csak intuitíve tehetjük, hiszen a könyv nem biztosítja az értékeléshez szükséges alapokat.

A záró (IX.) fejezet „egyéb perbeszédék” címen szól a vád- és a védőbeszédén kívüli (az első fokon és a perorvoslat során, valamint a polgári peres eljárásban elhangzó) beszédekről, valamint az ítélet megszerkesztésével kapcsolatos egyes kérdésekről. Ugyancsak itt kapott helyet néhány, a 4.11.3. pontban szereplő javaslathoz csatlakozó, s ahhoz hasonlóan megfontolandó *de lege ferenda* megjegyzés. Ott Tremmel bizonyos perbeszédék korszerű technikai rögzítése mellett érvelt, itt a polgári perben „érdemi és átfogó” perbeszédék, büntetőügyekben pedig a „bevezető perbeszédék” intézményesítését ajánlja.

¹² Tülnyomórészt a TóTH Mihály szerkesztette gyűjteményből: *Híres magyar perbeszédék. A közelmúlt nevezetes vád- és védőbeszédei* (Budapest – Pécs: Dialóg Campus 2013).

3. A főnti észrevételekből remélhetőleg világosan látszik, hogy Tremmel könyvének hibái nem az anyagismeret hiányából fakadnak. Ha a kötet mégsem felel meg a vállalkozás jelentősége és az előszóban megfogalmazott célkitűzések keltette elvárásoknak, az túlnyomórészt a szerkesztés hiányosságaival magyarázható – egyaránt értve ezen szerzői és kiadói szerkesztést. Az előbbi terén elsősorban világosan meghatározott (ha le nem is írt) célokra van szükség: a legritkább esetben lehet egy tankönyv egyszersmind használható kézikönyv is – a fülszövegben említett monográfiáról nem is beszélve –, a többirányú igyekezet viszont könnyen hozzáférhetetlenné teheti a munkában meglévő értékeket. A szerző szakértelmét, valamint korábbi, arányos szerkezetű és a beszédszerkesztéshez jó kiindulópontként szolgáló rétorikáját figyelembe véve az lenne a leghasznosabb, ha a szónoki teendők és a beszédrészek kétszer hetes fölosztása alapjára épülne az anyag, az egyes fejezetekben csökkentve a hosszadalmas idézetek terjedelmét, a – rendszerezett – fogalommagyarázatokét viszont növelve. Mindezt segíthetné és kiegészíthetné a lelkiismeretes kiadói szerkesztés: az „eltévedt” (mert tárgya szerint a második részhez tartozó) IV. fejezettől a sajnos nagyszámú elírásig és az indokolatlanul terjedelmes, de nem mindig egységes fölépítésű lábjegyzet-hivatkozásokig számos hiba elkerülhető lett volna, ha a könyvkészítésnek ez a lépése nem marad el.

*Könczöl Miklós**

GREKSZA VERONIKA – MOHAY ÁGOSTON: BEVEZETÉS AZ EURÓPAI UNIÓ JOGÁBA (PÉCS: PUBLIKON 2014) 106.

Az Európai Unió a jogászok, a politológusok és a nemzetközi kapcsolatok szakértőinek egyik kedvelt témaköre. Mindegyik tudományterület megtalálja azt a perspektívát, amely alapján igazi intellektuális kihívás feltárni és elemezni az európai együttműködést. Az EU több évtizedes története (új tagállamokkal való bővülése, új szakpolitikai területeken való együttműködés, új szerződések elfogadása stb.) állandó megújulásra készíti a szerzőket: a különböző tudományágak művelőinek mindig be kell mutatni, hogy a változások miképp érintik az EU-t és annak tágabb környezetét. A tankönyvek e folyamat részét képezik, hiszen képesek átfogóan és alaposan bemutatni az éppen tapasztalható intézményi, jogi és politikai állapotokat.

Greksza Veronika és Mohay Ágoston tankönyv megírására vállalkoztak, amelynek célja, hogy „egyszerűen és lényegre törő formában, mégis szakszerűen nyújtson alapismereteket az Európai Unióról” (3. o.). A szerzők kijelentik, hogy azoknak

* Egyetemi adjunktus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30; tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1014 Budapest, Országház u. 30.
E-mail: konczol.miklos@jak.ppke.hu.

készült a könyv, akiknek az EU-ról alapfokú ismeretekre van szükségük. Minden kétséget kizáróan: a Greksza-Mohay szerzőpáros által írt kötet teljesíti alapvető célját, hiszen százoldalas könyvükben minden lényeges témát érintenek. Írnak az integráció történetéről, az intézményrendszerről, a jogalkotási alapelvekről, az EU-s jog alapjairól, illetve röviden kitérnek szakpolitikákra is. Ennek következtében azoknak a hallgatóknak, akiknek ez az első (és talán az utolsó) EU-s könyv a kezükben, a kötet kétségtelenül hozzájárul tudásuk bővítéséhez.

A könyv erényei ellenére az olvasó számos problematikus ponttal találkozhat lapozgatása során. Az egyik ilyen problémahalmaz a pontatlanságok. A könyv számos fejezetében fellelhető egy-egy hiba. A félreértések elkerülése céljából: érthető, hogy a szerzők a tömörségre törekedtek, ennek ellenére lehet úgy röviden írni, hogy közben a szöveg pontos és hibátlan marad, a kettő nem zárja ki egymást. A másik problémakör a kötet szerkezetét illeti. A szerzők nem minden esetben építették fel logikusan a kötetet, hiszen néhol olyan alfejezetek kerültek egy-egy nagy fejezetbe, amelyek nem oda illenek, illetve az alfejezetek néhol elég nagy aránytalanságot mutatnak más részekhez képest.

A szubszidiaritás az egyik legfontosabb alapelv az EU jogalkotási folyamatában, így a szerzők többször is megkísérlik definiálni. Amellett érvelnek, hogy a szubszidiaritás a polgárokhoz legközelebb eső szinten történő döntéshozatalt jelenti (11; 87. o.). Ennél a meghatározásnál azonban árnyaltabb a helyzet. Az Európai Unióról szóló Szerződés (EUSz) 5. cikkének 3. bekezdése inkább a legmegfelelőbb szinten történő döntéshozatalt helyezi kilátásba:

„A szubszidiaritás elvének megfelelően azokon a területeken, amelyek nem tartoznak kizárólagos hatáskörébe, az Unió csak akkor és annyiban jár el, amikor és amennyiben a tervezett intézkedés céljait a tagállamok sem központi, sem regionális vagy helyi szinten nem tudják kielégítően megvalósítani, így azok a tervezett intézkedés terjedelme vagy hatása miatt az Unió szintjén jobban megvalósíthatók.”

A szubszidiaritás elve valóban nehezen megfogható és annak értelmezése vitára adhat okot. Azonban a leginkább elfogadott definíciója így hangzik: a hatalom lefelé, de egyben felfelé irányuló elosztása; bár kétségtelen tény, hogy az elv az alacsonyabb szintet jobban preferálja.¹ Ettől függetlenül pontosabb az a megfogalmazás – a Szerződés szövegével is összhangban –, hogy a szubszidiaritás a leginkább megfelelő szinten történő döntéshozatalt jelenti (ami lehet európai is). Kétségtelen, hogy van összefüggés, de nem teljes az átfedés a két meghatározás között. Annál is inkább, hiszen a szubszidiaritás nem összetévesztendő a közelség elvével, aminek értelmében az uniós döntéseket „a polgárokhoz a lehető legközelebb eső szinten kell meghozni” (EUSz 10. cikk (3) bekezdés).

A koppenhágai kritériumok és a későbbi bővítések bemutatása során szerepel is néhány pontatlanság. Egyfelől a 2004-es csatlakozás során sokszor hajlamo-

¹ The CEPR Annual Report, 1993: „Making Sense of Subsidiarity: How Much Centralization for Europe?” *Monitoring European Integration* 1993/4. 4.

sak vagyunk – leegyszerűsítve – csak a kelet-közép-európai államokról beszélni, miközben Málta és Ciprus nem ebben a régióban helyezkedik el. Másfelől szintén nem pontos a megfogalmazás, miszerint az Európai Tanács 1993-as ülésén került volna először napirendre ezeknek az államoknak a csatlakozása. A Szovjetuniótól elsőként eltávolodó államokkal – így Magyarországgal és Lengyelországgal – már 1989-ben közös programot indítottak, a PHARE-t, amely később az egész régióra irányuló segélyezési programmá alakult. Ebben az értelemben már évekkel korábban napirendre került az átalakuló államokkal való mélyebb kapcsolatok ötlete; pontosabban tehát úgy lehetne fogalmazni az 1993-as ülés kapcsán, hogy itt formálisan is elismerték, hogy eme országok egyszer az EU tagjai lehetnek.

Szintén pontatlan az Európai Parlament megválasztásáról szóló rendelkezések jelölése. Egyfelől nemcsak az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés (EUMSZ) 22. cikke, de annak 20. és 223. cikke is releváns a választást tekintve. Másfelől ugyancsak érdemes röviden utalni a 2002/772/EK tanácsi határozatra is, amely módosította az 1976. évi jogi aktust az Európai Parlament képviselőinek közvetlen és általános választójogáról, bevezetve például az összeférhetetlenség elvét. Ezekon kívül pedig érdemes lett volna szót említeni a Lisszaboni Szerződés óta jogilag kötelező erejű Alapjogi Chartáról, amelynek 39. és 40. cikke az európai parlamenti választásokkal összefüggő alapelveket tisztázza.

Szintén a hanyag megfogalmazás érzését kelti a Tanács fogalmi meghatározása. A szerzők szerint ugyanis „a Tanács a tagállamok miniszteri szintű képviselőiből áll” (44. o.). Az EUSz 16. cikkének (2) bekezdése értelmében a Tanácsot valóban lehetséges ilyen szűken értelmezni. Azonban a brüsszeli mindennapok alapján sokkal inkább egy többszintű testületként kell definiálni. A szintek között azonban egy azonosság mindig van: ez pedig a tagállami érdekképviselet. A szinteket illetően százhatsvan munkacsoport, különleges bizottságok, állandó képviselet s azok helyettesei dolgoznak a Tanácsban. Egyszerre ellentmondásos és zavaros a könyv ezt követő szakasza: míg egy szintet (az állandó képviselők bizottságát) bemutat a könyv, addig a többit épp csak szavak szintjén említi meg. Másképp szólva: a szerzők implicit maguk is elismerik, hogy többszintű testületről van szó (ahol tehát nemcsak a miniszterek találkoznak), de ezt mindössze néhány szóval intézik el, míg nem definiálják kellő pontossággal az EU egyik fontos intézményét.

A könyv szerkesztését illetően némi szerzői hanyagságról, logikai problémákról, valamint kisebb részben aránytalanságokról beszélhetünk. Először is az átgondolatlanság érzetét kelti, hogy némely téma többször is előfordul a könyvben. Ilyen például az európai parlamenti választások, hiszen kétszer is találkozhatunk a témával (40. és 83. o.). Ráadásul szinte ugyanazokat az információkat olvashatjuk el, azzal a különbséggel, hogy utóbbi részben rövidebb összefoglalást találhatunk. Ugyanez a helyzet az európai polgári kezdeményezéssel (20. és 86. o.), az Európa Tanáccsal és az Emberi Jogok Európai Bíróságával (7. és 88. o.), valamint az Alapjogi Chartával is (25–29. és 87–88. o.), hiszen ez utóbbi témákról is kétszer olvashatjuk – szinte – ugyanazokat az ismertetőket. Erősen arra gyanakszom, hogy ez a hiba annak eredménye, hogy a két szerző nem kellően hangolta össze munkáit. A könyv elején ugyanis olvasható, hogy melyik szerző melyik

fejezetet dolgozta ki. Ennek alapján könnyen levonható a következtetés: az érintett hiba azért kerülhetett bele a könyvbe, mert mindketten relevánsnak gondolták bemutatni a fenti témákat a saját fejezetükben, ugyanakkor elfelejtettek arról gondoskodni, hogy az érintett információk – a párhuzamos munkák ellenére – ne kétszer jelenjenek meg a könyvben.

Logikai problémát is felvet annak kérdése, hogy az uniós döntéshozatal és jogalkotás alapelveit – tehát a lojális együttműködés elvét, a hatáskör-átruházás elvét, a szubszidiaritást, az uniós jog elsőbbségének elvét és az arányosság elvét – a szerzők miért elszórva jelenítették meg a könyvben? Érthetetlen például, hogy a lojális együttműködés elve miért az „Európai integráció alapvető értékei és célkitűzései” fejezetben szerepel. Egyik járható út az lenne, hogy ezeket az alapelveket az uniós jogalkotás alá rendezik, hiszen leginkább ahhoz köthető sarokkövekről beszélhetünk. Ezzel összefüggésben szintén érthetetlen, hogy a jogalkotásról miért „Az Európai Unió intézményrendszere” című fejezetben olvashatunk és miért ilyen röviden (alig egy oldal, ami még a könyv terjedelmi korlátaihoz képest is kevés). Ráadásul ahhoz képest, hogy a könyv címe *Az Európai Unió joga*, aránytalanul keveset olvashatunk a jogalkotási folyamatról a többi alfejezethez képest, pedig a könyv témája szempontjából kiemelt téma lehetett volna.

Más, kevésbé releváns kérdések – így például az EU költségvetése – külön fejezetet kaptak. Azonban ez utóbbi téma legalább két okból nem érdemelt volna külön nagy fejezetet. Egyfelől, rövidsége miatt aránytalanságot mutat a többi fejezethez képest – ezzel mintha a szerzők is elismernék, hogy nem olyan fontos a könyvük témájának szempontjából. Ennek fényében a szerzőknek át kellett volna gondolniuk, hogy nem lehetett-e volna valahova inkább beilleszteni? Másfelől a könyv szerkezetének sem tesz jót ötödik fejezetként beékelni a költségvetést (az EU intézményrendszere és annak jogforrásai közé), hiszen megakasztja az egyébként alapvetően koherenciára törekvő szerzők gondolatmenetét. Megkockáztatom azt a szélsőséges álláspontot is, hogy ebből a könyvből a költségvetést még akár ki is lehetett volna hagyni, hiszen nem lenne példa nélküli, hogy az EU jogáról szóló átfogó könyvek nem tárgyalják külön a költségvetést.

Kevésbé érthető – mind szerkezetileg, mind tartalmilag –, hogy a könyv utolsó fejezeteihez érve 1) a szerzőpáros miért tárgyalja külön a gazdasági és monetáris uniót, míg más szakpolitikákat (két fejezettel később) miért tömörít pár mondatba, 2) miért érezték szükségességét egy szakpolitika „teljes körű” bemutatását, míg másokét nem, valamint 3) miért került épp a két szakpolitikai fejezet közé „Az uniós polgárság intézménye” című fejezet? Ha a szerzőpáros – legalább csak egy mondat erejéig – megindokolja azt, hogy miért fontos ebben a könyvben a gazdasági és monetáris unióról olvasni, akkor nyugodtabban lehet tovább lapozni a könyvben. Továbbá az sem érthető, hogy mi alapján súlyozták a szakpolitikák fontosságát. Uniós szempontból természetesen védhető, hogy az oktatáspolitikai nem foglal el hangsúlyos szerepet a gazdasági kérdésekhez képest, azonban a szerzők szándéka kevésbé érthető. Végül pedig ténylegesen zavaró a szakpolitikák közé beszúrni az uniós polgárságról szóló fejezetet.

A könyv szerkesztése sem sikerült tökéletesen: ez már lehet, hogy nem a szerzők

hibája (hanem a tördelése), viszont ők tartoznak felelősséggel a végső megjelenésért. Idetartozik, hogy a tárgymutatóban szereplő szavak néhol vagy nem mutatnak oda, ahova kellene, vagy oda mutatnak, ahol nincs is tartalom. Például az európai polgári kezdeményezésről szó esik a 15. és 20. oldalon; a 86. oldalon külön alfejezetet kapott, mégsem szerepel a tárgymutatóban. Az arányosság fogalmánál pedig azt látjuk a tárgymutatóban, hogy a 27. oldalon találunk róla információt, miközben az érintett oldalon semmilyen utalás nincs az arányosságra.

A tartalmi pontatlanságok, a logikai kérdések és a szerkezeti pontatlanságok ellenére a könyv teljesíti alapvető célkitűzését: azokban a hallgatókban, akiknek ez az első könyvük az EU-ról (vagy annak jogáról), kialakulhat az első benyomás a brüsszeli intézményrendszerről, annak történetéről, jogalkotási eljárásairól, illetve szakpolitikáiról. E hallgatóknak előnyére válhat, hogy nem kell több százoldalas szakkönyveket átlapozniuk ahhoz, hogy átfogó képet kapjanak az európai politikai fővárosban működő intézményrendszerről és annak működéséről. Azoknak a hallgatóknak azonban, akik mélyebbre szeretnének ásni, a szerzőpáros összeállított egy ajánlott irodalomlistát a könyv végén; az összeállított lista mellett pedig további rendkívül színvonalas magyar¹ és angol nyelvű² szakirodalom is rendelkezésre áll az érdeklődő olvasóközönségnek.

Szép Viktor*

¹ SIMON Zoltán: „Az uniós döntéshozatal és jogalkotás elmélete és gyakorlata” in SIMON Zoltán (szerk.): *Döntéshozatal és jogalkotás az Európai Unióban* (Budapest: L'Harmattan 2013).

² Kezdetnek néhány átfogóbb könyv Anthony ARNULL – Damian CHALMERS: *The Oxford Handbook of European Union Law* (Oxford: OUP 2015); Elizabeth BOMBERG – John PETERSON – Richard CORBETT: *The European Union. How does it Work?* (Oxford: OUP 2013); Renaud DEHOUSSE: *L'Union européenne* (Paris: La Documentation Française 2014); Erik JONES – Anand MENON – Stephen WEATHERILL: *The Oxford Handbook of the European Union* (Oxford: OUP 2014); Knud Erik JØRGENSEN – Mark A. POLLACK – Ben ROSAMOND: *Handbook of European Union Politics* (London: SAGE 2006); Alina KACZOROWSKA: *European Union Law* (Abingdon: Routledge-Cavendish 2009); Stéphane LECLERC: *Les institutions de l'Union européenne* (Paris: La Documentation Française 2014); John McCORMICK: *Understanding the European Union. A Concise Introduction* (New York: Palgrave Macmillan 2014); John PETERSON – Michael SHACKLETON: *The Institutions of the European Union* (Oxford: OUP 2012); Robert SCHÜTZE: *European Constitutional Law* (Cambridge: CUP 2012).

* Kutatási asszisztens, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Lendület-HPOPs Kutatócsoport, 1014 Budapest, Országház u. 30.
E-mail: szep.viktor@tk.mta.hu.

A SZERKESZTŐSÉGBE ÉRKEZETT KÖNYVEK

Az Állam- és Jogtudomány Szerkesztősége örömmel fogadja a Szerkesztőséghez eljuttatott recenziós példányokat. A beérkezés nem jelenti automatikusan recenzió közlését, de a Szerkesztőség mindent megtesz, hogy a köteteket eljuttassa a megfelelő recenzensekhez. Örömmel várjuk recenzensek jelentkezését is. Határozott vállalás esetén a kért kötetet eljuttatjuk a leendő szerzőhöz. Amennyiben kötetekkel és recenziókkal kapcsolatban bármilyen kérdése lenne, azt az ajtrec@tk.mta.hu címen jelezheti.

WILHELM BRAUDNER – ISTVÁN SZABÓ (szerk.): *Die bundesstaatlichen Staatsorganisationen* (Budapest: Pázmány Press 2015) 167.

CSEHI ZOLTÁN – SZABÓ ISTVÁN – SCHANDA BALÁZS – VARGA ZS. ANDRÁS (szerk.): *A Hármaskönyv 500. évfordulóján* (Budapest: Pázmány Press 2015) 225.

CSINK LÓRÁNT – SZABÓ ISTVÁN (szerk.): *Az államfő jogállása II.* (Budapest: Pázmány Press 2014) 226.

FRIVALDSZKY JÁNOS: *Tanulmányok a jog erkölcsi alapjairól* (Budapest: Pázmány Press 2015) 191.

GÁRDOS-OROSZ FRUZZSINA – SZENTE ZOLTÁN (szerk.): *Jog és politika határain. Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után* (Budapest: HVG-ORAC – MTA TK 2015) 409.

GERENCSÉR BALÁZS: *Összehasonlító és európai közigazgatási jog* (Budapest: Pázmány Press 2015) 185.

GYULAI-SCHMIDT ANDREA (szerk.): *Közbeszerzések a fenntartható és innovatív fejlődés szolgálatában* (Budapest: Pázmány Press 2015) 262.

SZABÓ ERZSÉBET (szerk.): *Tudományos diákezt tanulmánykötet II* (Debrecen: DE ÁJK 2015) 158.

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak és ismertetőket ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelenítő orgánium az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a Szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A Szerkesztőség a kézirat befogadásról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruhazza az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fokozatot, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív [40.000 n (karakter)], maximum két szerzői ív (80.000 n), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10.000 n), maximum egy szerzői ív (40.000 n). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 n terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újításaira a meglévő írásokhoz képest, valamint – az eredményekre és a hiányságokra egyaránt rámutatva – értékelik a művet és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.mta.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámait a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (pl. „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (pl. szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]”) szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajt@tk.mta.hu, a recenziókat pedig az ajtrec@tk.mta.hu e-mail címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az Állam- és Jogtudomány betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a huszadik század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner-nyomda a tízes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „[...] ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papiros síkján.” (Kner Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 950 Ft.

Évi előfizetési díj: 3800 Ft.